

U ŹRÓDEŁ EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ / FRÜHZEIT OSTMITTELEUROPAS 7

TOMASZ DZIENKOWSKI

**EARLY MEDIEVAL SETTLEMENT
IN THE CHEŁM LAND**

**WCZESNOŚREDNIOWIECZNE
OSADNICTWO ZIEMI CHEŁMSKIEJ**

Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa
Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego
Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Tomasz Dzieńkowski

**Early Medieval Settlement
in the Chełm Land**

**Wczesnośredniowieczne osadnictwo
ziemi chełmskiej**

U ŹRÓDEŁ EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ / FRÜHZEIT OSTMITTELEUROPAS

Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa, Leipzig
Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów

Rada Redakcyjna / Herausbergremium

Christian Lübke, Marian Rębkowski, Katarzyna Trybała-Zawiślak

Redakcja Serii / Redaktion der Reihe

Matthias Hardt, Marcin Wołoszyn

Tom 7 / Band 7

Tomasz Dzieńkowski

**Early Medieval Settlement
in the Chełm Land
Wczesnośredniowieczne osadnictwo
ziemi chełmskiej**

Kraków – Leipzig – Lublin – Rzeszów – Warszawa 2021

U ŽRÓDEŁ EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ / FRÜHZEIT OSTMITTELEUROPAS

Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa, Leipzig

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów

Redakcja tomu / Herausgeber des Bandes

Marcin Wołoszyn

Sekretariat naukowy / Redaktionsassistentz

Barbara Chudzińska

Recenzenci tomu / Rezensenten des Bandes

Sebastian Brather, Sławomir Moździoch

Tłumaczenie / Übersetzung

Anna Kinecka oraz / sowie Anna Sosenko (17-18, 21-24)

Skład / Layout

Irena Jordan

Obróbka graficzna / Graphik

Autor / Verfasser oraz / sowie Rafał Ratajczak

Projekt okładki / Layout des Umschlages

Irena Jordan

Wyobrażenie na okładce / Abbildung auf dem Umschlag

Kamienna wieża w Bielawinie, na dalszym planie widoczne miasto Chełm, litografia Adama Lerue

(za A. Lerue, Album lubelskie, Warszawa 1859 [w drukarni Jaworskiego], s. 53); opracowanie graficzne I. Jordan

Steinerner Turm in Bielawin, im Hintergrund ist die Stadt Chełm zu sehen, Lithografie von Adam Lerue

(nach A. Lerue, Album lubelskie, Warszawa 1859 [w drukarni J. Jaworskiego], s. 53); graphische Gestaltung I. Jordan

Źródło finansowania / Finanzierung

Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów,

Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie,

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

Publikacja powstała przy wsparciu Leibniz-Instytut Historii i Kultury Europy Środkowej

i Wschodniej w Lipsku. Jest ona współfinansowana z wpływów podatkowych,

na podstawie budżetu zaakceptowanego przez parlament Kraju Związkowego Saksonia.

Gedruckt mit Unterstützung des Leibniz-Instituts für Geschichte und Kultur des östlichen

Europa e. V. in Leipzig. Diese Maßnahme wird mitfinanziert durch Steuermittel auf der

Grundlage des vom Sächsischen Landtag beschlossenen Haushaltes.

Druk / Druck

Poligrafia Salezjańska, Kraków

Dystrybucja / Distribution

Leipziger Universitätsverlag

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów

© Copyright by Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa e. V., Leipzig 2021

© Copyright by Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2021

© Copyright by Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2021

© Copyright by Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin 2021

ISBN: 978-3-96023-437-1

ISBN: 978-83-66463-48-6

ISBN: 978-83-7996-954-8

The present volume is the result of co-operation of institutions named here:

Leibniz Institute for the History and Culture
of Eastern Europe (GWZO), Leipzig

Institute of Archaeology and Ethnology
Polish Academy of Sciences, Warsaw

Institute of Archaeology
University of Rzeszów, Rzeszów

Maria Curie-Skłodowska University
Institute of Archaeology, Lublin

A publication sponsored by

When Prince Danilo saw that God placed [Xolm] under His protection, he began to invite immigrants – Germans, Rus'ians, [all kinds of] foreigners, and Poles. Day after day they came – young people and artisans as for example saddle, bow and quiver craftsmen and iron-, copper- and silver-smiths [who had] escaped from regions under Tatar occupation. [Thus] life [began to pulsate] and the households, the field, and villages around the city grew rich.

The Galician-Volynian Chronicle, G.A. Perfecky (ed.), München (Fink) 1973, p. 75.

Zobaczywszy tedy to książę Daniel, że Bóg sprzyja miejscu temu [miastu Chełm], zaczął przyzywać, przychodźców Niemców i Ruś i innoplemieńców i Lachów. Szli dzień w dzień i młodzi i majstrowie wszelacy. Uciekali od Tatarów, siodlarze i lucznicy i tulnicy i kowale żelaza i miedzi i srebra, i było życie i napelnili dwory i wokół grodu pole.

*Kronika halicko-wołyńska: kronika Romanowiczów,
D. Dąbrowski, A. Jusupović (eds.), Kraków-Warszawa (Avalon) 2017, s. 205.*

CONTENTS

Andrzej Buko

Early Medieval Settlement in the Chełm Land – some general remarks 17

Marcin Wołoszyn

The Middle Ages in the Chełm Land – introductory remarks 21

I.	PURPOSE, CHRONOLOGICAL AND GEOGRAPHICAL SCOPE OF RESEARCH	29
II.	TRIBAL AND STATE AFFILIATION OF LANDS BETWEEN THE VISTULA, WIEPRZ AND BUG RIVERS IN HISTORIOGRAPHY	31
III.	OVERVIEW OF PAST ARCHAEOLOGICAL RESEARCH	37
	III.1. The beginning: 17 th century	37
	III.2. 19 th century	37
	III.3. On the threshold of the 20 th century	38
	III.4. The Interwar Period (1918-1939)	38
	III.5. The Post-War Period (1945-1989)	39
	III.6. Modern times (1989-2019)	45
IV.	NATURAL ENVIRONMENT	49
	IV.1. Geology	49
	IV.2. Relief	50
	IV.3. Soils	51
	IV.4. Climate	51
	IV.5. Vegetation	51
	IV.6. Hydrology	52
	IV.7. The natural environment of the Chełm Land in the Middle Ages: geoarchaeological research	53
V.	CHRONOLOGY	54
	V.1. Stratigraphy	55
	V.2. Pottery	55
	V.3. Metal and other objects	56
	V.4. Absolute dating	57
VI.	PRE-STATE PERIOD SETTLEMENT	58
	VI.1. Settlements	58
	VI.1.1. Sources	58
	VI.1.2. Settlement location, size and layout	59
	VI.1.3. Dwellings	61
	VI.1.3.a. Pit houses	61
	VI.1.3.b. Tub-shaped pits and surface-built dwellings	62
	VI.1.3.c. Pits with a so-called passageway	63
	VI.1.3.d. Pits on an irregular plan	63
	VI.1.3.e. Pits on an obscure plan	63

VI.1.4. Utility features	63
VI.1.5. Chronology	64
VI.2. Hill-forts	65
VI.2.1. Sources	65
VI.2.2. Description	66
VI.2.2.a. Location	66
VI.2.2.b. Hill-fort plans and number of ramparts	67
VI.2.2.c. Area	68
VI.2.2.d. Ramparts and moats	68
VI.2.2.e. Gateways	71
VI.2.2.f. Buildings and pits	71
VI.2.2.g. Settlement context	72
VI.2.3. Chronology	73
VI.2.4. Territorial distribution of strongholds as a research question	73
VII. CREMATION BURIAL RITE	74
VII.1. Sources	74
VII.2. Burial mound construction	75
VII.2.1. Preparing the sub-base	75
VII.2.2. The mound	76
VII.2.3. Barrow ditches and pits	76
VII.2.4. Shallow surrounding ditches	76
VII.2.5. Hearths	76
VII.2.6. Timber structures	77
VII.2.7. Stone structures	78
VII.2.8. Buried pits	78
VII.3. Burial types and the cremation layer	79
VII.4. Grave inventories	81
VII.5. Chronology	82
VIII. EARLY STATE PERIOD SETTLEMENT	82
VIII.1. Settlements	82
VIII.1.1. Sources	82
VIII.1.2. Settlement location	83
VIII.1.3. Building types	83
VIII.1.3.a. Dwelling features and structures	83
VIII.1.3.b. Utility pits	84
VIII.1.3.c. Crafts and production features	85
VIII.1.4. Chronology	85
VIII.2. Fortified places, defended ecclesiastical sites and high status residences	86
VIII.2.1. Sources	86
VIII.2.2. Location	87
VIII.2.3. Description	87
VIII.2.3.a. Form and size	87
VIII.2.3.b. Ramparts and moats	89
VIII.2.4. Chronology	90
VIII.2.5. Sites documented in the written sources	91
VIII.3. Early medieval settlement complexes	91
VIII.3.1. Chelm – a principal place	91
VIII.3.1.a. Research, past and present	92
VIII.3.1.b. Development of the settlement complex	94
VIII.3.1.c. Settlement prior to 13 th c.	94
VIII.3.1.d. Ducal stronghold	95

VIII.3.1.e. Chronology	101
VIII.3.1.f. Fortified complex in Chełm – motte castle. European and local context	104
VIII.3.1.g. Bishop’s residence, Mother of God church and other ecclesiastical buildings	110
VIII.3.1.h. Burial site of the Romanovichi and the stronghold cemetery	113
VIII.3.1.i. Hinterland	114
VIII.3.1.j. Suburb settlement	114
VIII.3.1.k. Inhumation cemeteries in the suburb settlement	116
VIII.3.1.l. Suburb settlement (site 144)	117
VIII.3.1.m. Excavated materials	119
VIII.3.1.n. Chronology	123
VIII.3.1.o. Settlement and inhumation cemetery on Kredowa Góra (Chalk Mount) and its ties to the settlement complex in Chełm	123
VIII.3.2. The hinterland at Chełm-Bielawin	124
VIII.3.3. Defended ecclesiastical complex at Stolpie	126
VIII.3.3.a. Research, past and present	126
VIII.3.3.b. Construction and use of the complex. Problem of its origins (phase 1a [?])	126
VIII.3.3.c. Tower and earth-and-timber motte (phase 1)	127
VIII.3.3.d. Rebuilding the complex and altering of its function (phase 2)	128
VIII.3.3.e. Destruction and subsequent intermittent use (phase 3, 4)	130
VIII.3.3.f. Settlement context	130
VIII.3.3.g. Function, chronology and founders	130
VIII.3.4. The stone structure at Podgórze-Spas	131
IX. INHUMATION CEMETERIES	132
X. EARLY MEDIEVAL SETTLEMENT IN THE CHEŁM LAND IN THE LIGHT OF CURRENT RESEARCH	134
X.1. Pre-State Period settlement	134
X.2. Early State Period settlement	139
XI. CLOSING REMARKS	143
XII. CATALOGUE	147
XIII. TABLES	389
XIV. FIGURES	395
XV. BIBLIOGRAPHY	617

XVI. INDEX (CONCORDANCE) OF GEOGRAPHIC AND HISTORICAL NAMES (Monika Maziarczuk)	685

SPIS TREŚCI

<i>Andrzej Buko</i>	
Wczesnośredniowieczne osadnictwo ziemi chełmskiej – uwagi ogólne	19
<i>Marcin Wołoszyn</i>	
Wieki średnie na ziemi chełmskiej – kilka uwag wstępnych	25

I. CEL PRACY I JEJ ZAKRES CHRONOLOGICZNO-PRZESTRZENNY	209
II. PRZYNALEŻNOŚĆ PLEMIENNA I PAŃSTWOWA MIĘDZYRZECZA WISŁY, WIEPRZA I BUGU W HISTORIOGRAFII	211
III. STAN BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH	216
III.1. Początki: XVII w.	216
III.2. Wiek XIX	216
III.3. U progu XX w.	217
III.4. Okres międzywojenny (1918-1939)	218
III.5. Okres powojenny (1945-1989)	219
III.6. Czasy najnowsze (1989-2019)	224
IV. ŚRODOWISKO NATURALNE	228
IV.1. Budowa geologiczna	229
IV.2. Rzeźba terenu	229
IV.3. Gleby	230
IV.4. Klimat	231
IV.5. Szata roślinna	231
IV.6. Stosunki wodne	231
IV.7. Środowisko naturalne ziemi chełmskiej w średniowieczu: badania geoarcheologiczne	232
V. PODSTAWY DATOWANIA	234
V.1. Stratygrafia	234
V.2. Ceramika naczyniowa	234
V.3. Przedmioty metalowe i z innych surowców	235
V.4. Datowania absolutne	237
VI. OSADNICTWO OKRESU PRZEDPAŃSTWOWEGO	238
VI.1. Osady	238
VI.1.1. Źródła	238
VI.1.2. Położenie, wielkość i rozplanowanie osad	238
VI.1.3. Obiekty mieszkalne	240
VI.1.3.a. Półziemianki	240
VI.1.3.b. Jamy wannowate i domostwa naziemne	241
VI.1.3.c. Jamy z tzw. korytarzem	242
VI.1.3.d. Jamy nieregularne w planie	242
VI.1.3.e. Jamy nieokreślone w planie	243

VI.1.4. Obiekty gospodarcze	243
VI.1.5. Chronologia	244
VI.2. Grody	244
VI.2.1. Źródła	244
VI.2.2. Charakterystyka grodzisk	245
VI.2.2.a. Położenie	245
VI.2.2.b. Plan i liczba wałów	246
VI.2.2.c. Wielkość	247
VI.2.2.d. Konstrukcje wałów i fos	247
VI.2.2.e. Bramy	250
VI.2.2.f. Zabudowa	250
VI.2.2.g. Kontekst osadniczy	251
VI.2.3. Chronologia	252
VI.2.4. Organizacja grodowo-terytorialna jako problem badawczy	252
VII. CIAŁOPALNY OBRZĄDEK POGRZEBOWY.....	253
VII.1. Źródła	253
VII.2. Budowa kurhanu	254
VII.2.1. Przygotowanie podłoża	254
VII.2.2. Kopiec	255
VII.2.3. Rowy i jamy przykurhanowe	255
VII.2.4. Rowki dookolne	255
VII.2.5. Paleniska	255
VII.2.6. Konstrukcje drewniane	256
VII.2.7. Konstrukcje kamienne	257
VII.2.8. Jamy podkurhanowe	257
VII.3. Typy pochówków i warstwa ciałałalenia	258
VII.4. Inwentarze grobowe	260
VII.5. Chronologia	260
VIII. OSADNICTWO OKRESU WczesnopAństwowego	261
VIII.1. Osady	261
VIII.1.1. Źródła	261
VIII.1.2. Położenie	262
VIII.1.3. Formy budownictwa	262
VIII.1.3.a. Obiekty mieszkalne	262
VIII.1.3.b. Jamy gospodarcze	264
VIII.1.3.c. Obiekty rzemieślniczo-produkcyjne	264
VIII.1.4. Chronologia	264
VIII.2. Założenia obronne, sakralno-obronne i reprezentacyjne	265
VIII.2.1. Źródła	265
VIII.2.2. Położenie	265
VIII.2.3. Charakterystyka założeń	266
VIII.2.3.a. Forma i wielkość	266
VIII.2.3.b. Umocnienia	268
VIII.2.4. Chronologia	268
VIII.2.5. Stanowiska znane ze źródeł pisanych	269
VIII.3. Wczesnośredniowieczne zespoły osadnicze	270
VIII.3.1. Chełm – ośrodek „stołeczny”	270
VIII.3.1.a. Stan badań	270
VIII.3.1.b. Rozwój zespołu osadniczego	272
VIII.3.1.c. Osadnictwo przed XIII w.	273
VIII.3.1.d. Gród książęcy	273

VIII.3.1.e.	Chronologia założenia	279
VIII.3.1.f.	Gród chełmski jako obiekt typu <i>motte</i> : kontekst europejski i regionalny	282
VIII.3.1.g.	Siedziba biskupa i cerkiew Bogarodzicy oraz pozostałe budowle sakralne	288
VIII.3.1.h.	Nekropola Romanowiczów i cmentarz grodowy	291
VIII.3.1.i.	Zaplecze grodu książęcego	291
VIII.3.1.j.	Podgrodzie	292
VIII.3.1.k.	Cmentarze szkieletowe na podgrodziu	294
VIII.3.1.l.	Osada przygodowa (stan. 144)	295
VIII.3.1.m.	Materiały ruchome z badań zespołu	297
VIII.3.1.n.	Chronologia ośrodka	300
VIII.3.1.o.	Osada i cmentarz szkieletowy z Kredowej Góry i ich związki z chełmskim zespołem osadniczym	301
VIII.3.2.	Zaplecze osadnicze w Chełmie-Bielawinie	301
VIII.3.3.	Zespół sakralno-militarny w Stołpiu	303
VIII.3.3.a.	Stan badań	303
VIII.3.3.b.	Budowa i użytkowanie zespołu. Problem początków (faza 1a [?])	304
VIII.3.3.c.	Wieża i kamiennie-ziemny gródek (faza 1)	305
VIII.3.3.d.	Przebudowa i zmiana funkcji zespołu (faza 2)	306
VIII.3.3.e.	Destrukcja i okresowe użytkowanie (faza 3, 4)	307
VIII.3.3.f.	Kontekst osadniczy	308
VIII.3.3.g.	Funkcja i chronologia oraz fundatorzy	308
VIII.3.4.	Kamienna budowla w Podgórzu-Spasie	309
IX.	CMENTARZYSKA SZKIELETOWE	310
X.	WCZESNOŚREDNIOWIECZNE OSADNICTWO ZIEMI CHEŁMSKIEJ W ŚWIETLE PRZEPROWADZONYCH BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH	312
X.1.	Osadnictwo okresu przedpaństwowego	312
X.2.	Osadnictwo okresu wczesnopanstwowego	317
XI.	UWAGI KOŃCOWE	321
XII.	KATALOG	325
XIII.	TABELE	389
XIV.	RYCINY	395
XV.	BIBLIOGRAFIA	617

XVI.	INDEKS (KONKORDANCJA) NAZW GEOGRAFICZNYCH I HISTORYCZNYCH (Monika Maziarczuk)	685

EARLY MEDIEVAL SETTLEMENT IN THE CHEŁM LAND – SOME GENERAL REMARKS

Tomasz Dzieńkowski's monograph has a special significance not only for the Chełm Land, but more widely – for the archaeology of the Early Middle Ages on Polish lands. It focuses on settlement processes over a long period of time – almost the entire Middle Ages. For the first time in the case of this region, we are given a comprehensive study of archaeological finds from the last quarter of a century, including many years of intensive excavations conducted by the Author. Consequently, we are receiving a first-hand account of the results of these projects. The Author discusses not only strongholds and open settlements identified on the territory between the Vistula and the Bug Rivers, but also many cemeteries. Although the geographical scope of the publication covers territories located only on the Polish side of the Bug River, the presented data are sufficient to provide generalisations about the settlement processes which occurred in this oecumene in the Pre- and Early-State Periods. The archaeological perspective is considerably widened by the broader application of natural science data and, most importantly, by absolute dating methods on a scale unprecedented on this territory.

The phase of transitioning from the Tribal to the Early State Period (including the process of formation of early state structures) remains pivotal. What is important in this regard are relatively numerous, although not equivocal, data from written sources, confronted with archaeological discoveries. This is crucial due to the dynamically changing political context in these areas, especially from the end of the 10th century. It was, to a large extent, the aftermath of the rivalry over the territories on the Bug River between new political actors – the Polish and early Rus' states. A key element of the monograph is the search for an answer to the question how these events, recorded by chroniclers, were reflected in the material culture. Much of the evidence is illustrated by results of studying sites with a long history (such as the settlement complex in Busówno) as well as those atypical for the early medieval settlement on Polish lands, as is the case of the settlement oecumenae in the marshland of the Polesie National Park.

We will find a lot of new data relating to studies on Chełm's early-stage history on the pages of this monograph. This is due to including new findings of several recent research projects carried out by the present Author, in which Tomasz Dzieńkowski was one of the key participants. Dzieńkowski's interpretations concerning the princely residence discovered on Góra Katedralna in Chełm, including its spatial plan and the transformations it underwent during the tumultuous stages of its history are, in my opinion, also really noteworthy.

The more recent discoveries included in the book are changing the state of our knowledge about the Early Middle Ages in the Chełm Land. This is, for instance, the case of the intriguing and still understudied period of the early Slavic culture on this territory. Some archaeological features are published for the first time. All together, placed in a wider context and illustrated with valuable finds, they create a colourful and

dynamic image of settlement patterns on these territories. The Author's balanced views allow the Reader to independently evaluate many of the issues addressed in the book.

Tomasz Dzieńkowski's monograph is a source book, which is emphasised by the meticulously prepared catalogue of the discussed archaeological sites. However, it also includes many synthetic generalisations, conclusions and commentaries. For this reason, it will interest many archaeologists as well as medievalist historians. I am in particular referring to scholars dealing with the history of settlement in ethnic and cultural borderlands and the early stages of development of the Polish and early Rus' states.

Andrzej Buko
Warsaw, 10th August 2021

WCZESNOŚREDNIOWIECZNE OSADNICTWO ZIEMI CHEŁMSKIEJ – UWAGI OGÓLNE

Monografia Tomasza Dzieńkowskiego ma dla ziemi chełmskiej i szerzej – archeologii wczesnego średniowiecza ziem polskich znaczenie szczególne. Dotyczy bowiem procesów osadniczych w szerokiej perspektywie czasowej, bo niemal całego okresu średniowiecza. Po raz pierwszy w przypadku tego regionu otrzymaliśmy pełne opracowanie wyników badań archeologicznych ostatniego ćwierćwiecza, w tym wielu lat intensywnych wykopalisk prowadzonych przez Autora. Pozyskujemy zatem relację o wynikach tych przedsięwzięć niejako „z pierwszej ręki”. W książce uwzględniono nie tylko grody i osady otwarte zidentyfikowane dotąd na terytorium pomiędzy Wisłą i Bugiem, ale również liczne cmentarzyska. I choć zakres geograficzny publikacji obejmuje terytoria położone tylko po polskiej stronie terenów nadbużańskich, to zamieszczone dane są wystarczające dla sformułowania uogólnień na temat procesów osadniczych jakie miały miejsce w tej newralgicznej ekumenie osadniczej w okresach przed- i wczesnopaństwowym. Perspektywy poznawcze archeologii poszerza wydatnie fakt szerszego wykorzystania w pracy źródeł przyrodniczych, a nade wszystko metod datowania absolutnego w skali nieznanej wcześniej na tym terytorium.

Kluczową pozostaje faza przejścia od okresu plemiennego do wczesnopaństwowego, w tym proces formowania się struktur wczesnopaństwowych. Pomocne w tym względzie są stosunkowo liczne, aczkolwiek niejednoznaczne w wymowie dane źródeł pisanych, konfrontowane z danymi archeologii. Ma to istotne znaczenie wobec dynamicznie zmieniającej się, zwłaszcza od końca X wieku, sytuacji politycznej tych ziem. Była ona w dużym stopniu pokłosiem rywalizacji o terytoria nadbużańskie nowych podmiotów politycznych – państwowości polskiej i ruskiej. Istotnym elementem monografii jest poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, jak ówczesne wydarzenia odnotowane przez kronikarzy, znajdują odzworowania w kulturze materialnej regionu. Wiele świadectw tamtej epoki ilustrowanych jest wynikami badań obiektów o długiej tradycji trwania (np. zespół osadniczy w Busównie), ale i nietypowych w skali osadnictwa wczesnośredniowiecznego ziem polskich – jak to ma miejsce w przypadku ekumen osadniczych zidentyfikowanych na bagnach Poleskiego Parku Krajobrazowego.

Na stronach publikacji znajdujemy wiele nowych danych do badań nad najstarszymi dziejami Chełma. Stało się tak poprzez włączenia do niej wyników kilku najnowszych projektów badawczych, kierowanych przez piszącego te słowa, których dr Dzieńkowski był uczestnikiem, a zarazem jednym z kluczowych wykonawców. Za godne uwagi uważam interpretacje Autora na temat rezydencji książęcej odkrytej na Górze Katedralnej w Chełmie w kontekstach jej rozplanowania przestrzennego i przeobrażeń jakim podlegała w kolejnych, burzliwych fazach rozwoju.

Nowsze wyniki badań poszerzają, a niejednokrotnie też zmieniają, stan naszej wiedzy na temat wczesnego średniowiecza ziemi chełmskiej. Dotyczy to m.in. frapującego i nadal mało rozpoznanego na tym terytorium okresu kultury wczesnosłowiańskiej. Część obiektów archeologicznych publikowanych jest po raz pierwszy. Wszystkie, umieszczone w szerszym kontekście poznawczym, ilustrowane cennymi znaleziskami, tworzą

barwny i dynamiczny obraz osadnictwa tych terenów. Wyważone opinie Autora pozwalają Czytelnikowi na samodzielną ocenę wielu poruszanych kwestii.

Monografia Tomasza Dzieńkowskiego ma źródłoznawczy charakter, co podkreśla starannie przygotowany katalog omawianych stanowisk archeologicznych. Ale znaleźć w niej można wiele uogólnień, wniosków i komentarzy o charakterze syntetycznym. Z tych względów publikacja ta znajdzie się zapewne w kręgu zainteresowań wielu archeologów, ale również historyków-mediewistów. Mam na myśli zwłaszcza badaczy zajmujących się dziejami osadnictwa pograniczy etnicznych i kulturowych, w tym początkami i wczesnymi fazami rozwojowymi państwowości polskiej i ruskiej.

Andrzej Buko
Warszawa, 10 sierpnia 2021 r.

THE MIDDLE AGES IN THE CHEŁM LAND – INTRODUCTORY REMARKS

The book now presented to the Reader is another study dedicated to the studies in the medieval Polish-Rus' borderland published within the series *U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas*.

Given the lively interest in the hill-forts research observed in both European¹ and Polish medieval studies² it is to be hoped that this analysis of the early medieval settlement in the Chełm Land published here meets with a wide readership. The study is a logical extension of the research perspective for studies in the Cherven' Towns pursued within the Polish-German co-operation.

Tomasz Dzieńkowski, the author of this book is a qualified archaeologist, since 2014 associated with the Institute of Archaeology of the Maria Curie Skłodowska University in Lublin, and for more than three decades an extremely active field archaeologist who has taken part in many excavations carried out in Chełm and its environs. The study presented here is an attempt – a successful one, based as it is on many years of experience – at a conceptualization of the history of the medieval Chełm Land. It is at the same time an edited – and more importantly, updated – version of his doctoral thesis, written under supervision of Professor Andrzej Buko, defended in 2011 at the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences.

With this study Tomasz Dzieńkowski continues the venerable tradition of Polish early medieval archaeology studies wherein each new generation of researchers undertakes to analyse settlement structures in a particular region of our country. A notable scholarly study concerned with Greater Poland was published prior to World War II by Władysław Kowalenko³; several important contributions followed after the war, e.g., by Jadwiga Kamińska on central Poland⁴, Zofia Hilczer-Kurnatowska on the Upper Obra River drainage⁵, Elżbieta Dąbrowska on the Wiślica Land, and next, the Upper Vistula River drainage⁶, Jerzy Lodowski on

¹ Cf. e.g., N. Christie, H. Herold (ed.), *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th-10th Centuries*, Oxford-Philadelphia (Oxbow Books) 2016.

On stronghold studies in Germany see e.g., M. Hardt, *Die Burgwallforschung und die deutsche Mediävistik*, [in:] S. Rieckhoff, S. Grunwald, K. Reichenbach (eds.), *Burgwallforschung im akademischen und öffentlichen Diskurs des 20. Jahrhunderts: Wissenschaftsgeschichtliche Tagung der Professur für Ur- und Frühgeschichte der Universität Leipzig 22.-23. Juni 2007*, Leipziger Forschungen zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie 5, Leipzig (Universität Leipzig) 2009, pp. 21-29. Strongholds from the perspective of Western Slav archaeology, see e.g., S. Brather, *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 61, Berlin-New York (de Gruyter) 2008², pp. 90-160; from Eastern Slav archaeology: N.A. Makarov (eds.), *Die Rus' im 9.-10. Jahrhundert: ein archäologisches Panorama*, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 14, Kiel (Wachholtz) 2017.

² More notably, the project implemented by Wojciech Chudziak, Jacek Poleski and Sławomir Możdziej aimed at creating a comprehensive online catalogue of hill-forts in Poland; entries on individual monuments are published here <http://atlasgrodzisk.pl/> (date of access: 22.07.2021).

³ Cf. W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od 7 do 12 wieku)*, Biblioteka prehistoryczna 3, Poznań (Polskie Towarzystwo Prehistoryczne) 1938.

⁴ Cf. J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis, 2, Łódź (Łódzkie Towarzystwo Naukowe) 1953.

⁵ Z. Kurnatowska, *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1967.

⁶ Cf. E. Dąbrowska, *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Ziemi Wiślickiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1965; E. Dąbrowska, *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły. Ze studiów nad rozwojem organizacji terytorialno-plemiennej w VII-X wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1973.

Lower Silesia⁷, Jacek Poleski on the Dunajec River valley⁸, Wojciech Chudziak on the Chełmno-Dobrzyń region⁹, and more recently, Marcin Engel on the medieval Yatving strongholds¹⁰.

An obvious problem which every work in the field of archaeology must tackle is the constantly expanding material database, and settlement studies are no exception in this regard. The region of Greater Poland is the best provided for in this respect, covered through the efforts of e.g., Witold Hensel and Zofia Hilczer-Kurnatowska by an extensive catalogue of early medieval settlement sites¹¹. This published archaeological database, coupled with the results of earth sciences research currently in progress, have enabled a really detailed reconstruction of the history of Early Piast Poland¹².

Although the first archaeological excavations in Chełm were made in the 17th c.¹³, very early when compared to other regions of Poland, until recently the level of recognition of the archaeology of this centre and the region at large (including the Lublin Voivodship, where Chełm is found) used to be far from satisfactory.

Indeed, early medieval research on a larger scale was undertaken in Poland only after 1945, and was plainly aimed on the recognition of western regions of Poland, first of all, Greater Poland, but also Pomerania and Silesia. The region to the east of the Vistula River drew considerably much less interest¹⁴.

Whereas we have at our disposal some regional syntheses of settlement on the territory now found in the Lublin Voivodship – more notably, contributions by Stefan Nosek¹⁵, Irena Kutylowska¹⁶, Stanisława Hoczyk-Siwkova¹⁷ and Andrzej Rozwalka¹⁸ – as in the past, so today it is apparent that there is a need for continued medieval settlement studies addressing this region of Poland¹⁹.

The Polish-German research in the region of the Cherven' Towns evidently vastly improved our understanding of Czermno and Gródek²⁰.

For Chełm and the Chełm Land a similar breakthrough came when Andrzej Buko joined the local research in the late 1990s, and went on to publish his interdisciplinary analyses of the early medieval archaeology of Stolpie and Chełm²¹.

⁷ Cf. J. Łodowski, *Dolny Śląsk na początku średniowiecza (VI-X w.). Podstawy osadnicze i gospodarcze*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1980.

⁸ Cf. J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków (Księgarnia Akademicka) 2004.

⁹ Cf. W. Chudziak, *Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII-XI wiek)*, Toruń (Wydawnictwo UMK) 1996.

¹⁰ Cf. M. Engel, *Jaćwieskie ośrodki grodowe*, Seminarium Bałtyckie 4, Warszawa (PMA/UW) 2020.

¹¹ Cf. e.g. W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań (Polskie Towarzystwo Prehistoryczne) 1950, vol. I; W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań (Polskie Towarzystwo Prehistoryczne) 1953, vol. II; W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań (Polskie Towarzystwo Prehistoryczne) 1959, vol. III; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1972, vol. IV; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1980, vol. V; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1987, vol. VI; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, A. Łosińska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1995, vol. VII.

¹² Cf. e.g., M. Kara, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacja? Studium archeologiczne*, Poznań (IAiE PAN) 2009; M. Kara (ed.), *Uściślenie i weryfikacja chronologii oraz periodyzacji grodów tzw. centralnych monarchii pierwszych Piastów (Gniezno, Poznań, Giecz) na podstawie akceleratorowych datowań radiowęglowych*, Warszawa 2020 (typescript in the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw; a study completed within the research project NPRH nr 11H 13 0216 82/2014-2020).

Up-to-date syntheses of the history of early medieval Poland: A. Buko, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia-hipotezy-interpretacje*, Warszawa (TRIO) 2011; A. Buko, *Świt państwa polskiego*, Warszawa (IAiE PAN/Polish History Museum in Warsaw) 2021.

¹³ Cf. P. Krasny, *O najdawniejszych badaniach archeologicznych w Polsce: wykopaliska w Chełmie w 1640 roku*, *Historyka* 27 (1997), pp. 109-114.

¹⁴ On the development of Polish early medieval archaeology in the 20th c. and geographical differences in the recognition of different regions see M. Wołoszyn, *Wie betreibt man Archäologie in einem Land, in dem es nur um „warmes Wasser aus dem Wasserhahn“ geht? Zur frühgeschichtlichen Archäologie in Polen nach der Wende*, [in:] J. Drauschke, R. Prien (eds.), *Quo Vadis Frühgeschichtliche Archäologie?*, Studien zu Spätantike und Frühmittelalter 9, Hamburg (Dr. Kovač) 2020, pp. 200-283.

¹⁵ Cf. S. Nosek, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, *Annales UMCS. Sec. F* 6 (1957), pp. 7-502.

¹⁶ Cf. I. Kutylowska, *Rozwój Lublina w VI-XIV wieku na tle urbanizacji międzyrzecza środkowej Wisły i Bugu*, Lublin (Wydawnictwo UMCS) 1990.

¹⁷ Cf. S. Hoczyk-Siwkova, *Małopolska północno-wschodnia w VI-X wieku: struktury osadnicze*, Lublin (Wydawnictwo UMCS) 1999; S. Hoczyk-Siwkova, *Kotlina Chodelska we wcześniejszym średniowieczu: studium archeologiczno-osadnicze*, Lublin (Wydawnictwo UMCS) 2006.

¹⁸ Cf. A. Rozwalka, *Sieć osadnicza w archidiecezji lubelskiej w średniowieczu: studium archeologiczno-historyczne*, Lublin (Wydawnictwo UMCS) 1999.

¹⁹ Cf. the highly critical observations made by Jacek Poleski: J. Poleski, *Małopolska w VI-X wieku: studium archeologiczne*, Kraków (*Historia Iagellonica*) 2013, pp. 11-23, 386-387 (on the subject of Czermno).

²⁰ Cf. grodytzwarskie.pl (date of access: 22.07.2021).

²¹ Cf. A. Buko (ed.), *Zespół wieżowy w Stolpiu: badania 2003-2005*, Warszawa (IAiE PAN) 2009; A. Buko, S. Gołub (eds.), *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie: wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013-2014*, Chełm (MZCH) 2016; A. Buko (ed.), *Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie*, Warszawa (IAiE PAN) 2019.

This book written by Tomasz Dzieńkowski – a student of Andrzej Buko – refers to these achievements but brings together for the first time and with unprecedented detail, data on the early medieval archaeology of the Chełm Land.

The period covered by the study starts with the turn of the 5th and 6th centuries, the time of the appearance of the Slavs on the territory of Poland and ends with the second half of the 13th c., and even continues into the 14th c. This second chronological boundary – different than *e.g.*, for Lesser Poland or Silesia – is nevertheless fully justified. After all, no study of the medieval Chełm can ignore the period of the reign of Daniel Romanovich (*ca.* 1201–1264), the founder of this centre and one of the most remarkable personages in the Polish-Rus' borderland during the Middle Ages²². On occasion, archaeological finds of an even later date have been included, bringing up the discussion up to 1340, when the death of Bolesław / Yuri Troydenovich ushered in the period of rule by the Piast and later the Jagiellonian kings, and with time, the ascendancy of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the history of this region²³.

As the person responsible for editing this book let me emphasize once again that its author is first and foremost an archaeologist. This should explain why the written records, while invoked as a matter of course, have not been examined in excessive detail. Not that this was necessary, given the recent rich selection of historical publications on Chełm, the Chełm Land and Daniel Romanovich²⁴.

One deficiency of the analysis presented here is that the discussion does not go beyond the state boundary of Poland and does not address the part of the territory of the historic Chełm Land to the east of it. There is no denying that in any study of borderlands it is important to transcend the geographical frames imposed by modern state borders²⁵. Whereas fellow researchers from Ukraine have on a regular basis taken part in projects implemented in eastern Poland (including Chełm) Polish research activities on the territory of today's Ukraine and Belarus' have been more limited (in the field of medieval studies at least). It is to be hoped that this state of affairs will gradually improve.

*

For obvious reasons, the person of key importance in the writing of this book is its Author (Tomasz Dzieńkowski), and in the case of his doctoral thesis, the Supervisor of this research (Andrzej Buko) and Reviewers (Sławomir Moździoch and Andrzej Rozwałka). But the list definitely does not end with their names.

The study on the Chełm Land in the Middle Ages would not have seen the light of day if not for the goodwill and kindness of many people and institutions. The cost of a major portion of the editing work (English translation, typesetting and printing) was shouldered by the Leibnitz Institute for the History and Culture of Eastern Europe in Leipzig (GWZO). For this my heartfelt thanks go to Christian Lübke (GWZO Director) and Matthias Hardt (Head of the Man and Environment Department of GWZO). The publication of this book was made possible additionally by the financial support from the Institute of Archaeology of Maria Curie Skłodowska University in Lublin, the Institute of Archaeology of the University of Rzeszów and the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences. I am grateful to the authorities of these institutions: Rectors Radosław Dobrowolski (Lublin) and Sylwester Czopek (Rzeszów), and to the Institute Directors: Piotr Łuczkiwicz (Lublin) and Katarzyna Trybała-Zawiślak (Rzeszów). Separate thanks go to Kamila Baraniecka and Marian Rębkowski from the Institute of Archaeology and Ethnology of the

²² It is hard to disagree with Christian Lübke, who has stressed the significance for this region of the almost contemporaneous demise of three outstanding: Mindaugas (1263), Alexander Nevsky (1263) and Daniel Romanovich (1264). As a result: „[...] hatte das östliche Europa binnen kurzem drei Persönlichkeiten verloren, denen es in der schwieriger Phase nach dem Mongolensturm gelungen war, tragfähige Grundlagen für staatliche Entwicklungen in neuer Gestalt zu schaffen“; *cf.* Ch. Lübke, *Das östliche Europa*, München (Siedler) 2004, p. 349.

²³ On the political events in the Polish-Rus' border zone, and the transformation of the region's network of strongholds during the High and Late Middle Ages see A. Janeczek, *The Territorial Organization in Western Rus' between High and Late Middle Ages = Organizacja terytorialna zachodnich ziem Rusi pomiędzy pełnym a późnym średniowieczem*, [in:] M. Wołoszyn (ed.), *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th-21st centuries = Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII-XXI w.*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 3, 1, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa [GWZO]/IAiE PAN/Instytut Archeologii UR), t. I, pp. 107-157.

²⁴ There is no room here to cite them all. Definitely groundbreaking has been the publication by Adrian Jusupović and Dariusz Dąbrowski of a new edition of the *Galician-Volhynian Chronicle* – a major source for the history of the 13th c.; *cf.* *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, D. Dąbrowski, A. Jusupović (eds.), Monumenta Poloniae Historica. S.N. II. 16, Kraków-Warszawa (Instytut Historii PAN/Polska Akademia Umiejętności) 2017.

²⁵ In the context of East-Central Europe see *e.g.*, S. Eichert, J. Macháček, N. Brundke, *Grenze – Kontaktzone – Niemandsland. Die March-Thaya-Region während des frühen Mittelalters*, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 36 (2020), pp. 52-67.

Polish Academy of Sciences (Warsaw). We remember with gratitude members of the administrative staff in Leipzig (Anja Fritzsche) and Rzeszów (Bożena Pomianek, Magdalena Rzućek).

The book was translated into English by Anna Kinecka (Wrocław), the graphic design is the work of Rafał Ratajczak (Włodawa), and it owes its final form to the hard work of Irena Jordan (Cracow) who also took care of typesetting. A vast contribution was made by Barbara Chudzińska (Cracow) to make the text clear and transparent. The index is the work of Monika Maziarczuk (Wólka Kańska), in co-operation with Barbara Chudzińska (Cracow).

For taking the trouble to review this text my warm thanks go to Sebastian Brather (Freiburg im Breisgau) and Sławomir Moździoch (Wrocław).

Marcin Wołoszyn
Leipzig – Rzeszów
10th August 2021

WIEKI ŚREDNIE NA ZIEMI CHEŁMSKIEJ – KILKA UWAG WSTĘPNYCH

Przedkładana Czytelnikowi książka jest kolejnym opracowaniem poświęconym badaniom nad polsko-ruskim pograniczem w wiekach średnich, jakie ukazuje się na łamach serii U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas.

Badania nad grodami cieszą się w ramach mediewistyki – tak w europejskiej¹ jak i polskiej perspektywie² – dużym zainteresowaniem wypada więc liczyć, że opracowanie na temat osadnictwa na terenie ziemi chełmskiej spotka się z szerokim zainteresowaniem. Studium to jest logicznym poszerzeniem prespektywy badawczej dla prac realizowanych we współpracy polsko-niemieckiej a dotyczących Grodów Czerwieńskich.

Autorem książki jest archeolog: Tomasz Dzieńkowski, począwszy od 2014 Pracownik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, ale już od ponad trzech dekad niezwykle aktywny badacz terenowy, uczestnik wielu prac wykopaliskowych realizowanych tak w Chełmie jak i jego okolicy. Prezentowane studium to bazująca na owym wieloletnim doświadczeniu – udana – próba konceptualizacji dziejów średniowiecznej ziemi chełmskiej. Jest to zarazem przeredagowana, a przede wszystkim uaktualniona wersja rozprawy doktorskiej, która powstała pod kierunkiem Profesora Andrzeja Buko i została obroniona w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w 2011 r.

Studium Tomasza Dzieńkowskiego wpisuje się w wieloletnią tradycję polskiej archeologii wczesnego średniowiecza, w której kolejne pokolenia badaczy podejmują analizę struktur osadniczych w określonym regionie kraju. Wskazać można na przedwojenne studium Władysława Kowalenko na temat Wielkopolski³, a przede wszystkim te powstałe po 1945 r., a więc np. Jadwigi Kamińskiej⁴ na temat Polski środkowej, Zofii Hilczer-Kurnatowskiej na temat dorzecza górnej Obry⁵, Elżbiety Dąbrowskiej na temat Ziemi Wiślickiej

¹ Por. np. N. Christie, H. Herold (red.), *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th-10th Centuries*, Oxford-Philadelphia (Oxbow Books) 2016.

O badaniach nad grodami w Niemczech zob. np. M. Hardt, *Die Burgwallforschung und die deutsche Mediävistik*, [w:] S. Rieckhoff, S. Grunwald, K. Reichenbach (red.), *Burgwallforschung im akademischen und öffentlichen Diskurs des 20. Jahrhunderts: Wissenschaftsgeschichtliche Tagung der Professur für Ur- und Frühgeschichte der Universität Leipzig 22.-23. Juni 2007*, Leipziger Forschungen zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie 5, Leipzig (Universität Leipzig) 2009, s. 21-29. Grody w perspektywie archeologii Słowian zachodnich zob. np. S. Brather, *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 61, Berlin-New York (de Gruyter) 2008², s. 90-160; w perspektywie archeologii Słowian wschodnich: N.A. Makarov (red.), *Die Rus' im 9.-10. Jahrhundert: ein archäologisches Panorama*, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 14, Kiel (Wachholtz) 2017.

² Wskażę w tym miejscu na – realizowany pod kierunkiem Wojciecha Chudziaka, Sławomira Możdziocha oraz Jacka Poleskiego – projekt mający na celu stworzenie katalogu wszystkich grodzisk w Polsce; opracowania na temat poszczególnych obiektów można znaleźć pod adresem <http://atlasgrodzisk.pl/> (data wejścia: 22.07.2021).

³ Por. W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnhisterycznej (od 7 do 12 wieku)*, Biblioteka prehistoryczna 3, Poznań (Polskie Towarzystwo Prehistoryczne) 1938.

⁴ Por. J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis, 2, Łódź (Łódzkie Towarzystwo Naukowe) 1953.

⁵ Por. Z. Kurnatowska, *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1967.

a następnie dorzecza górnej Wisły⁶, Jerzego Lodowskiego o Dolnym Śląsku⁷, Jacka Poleskiego o dolinie Dunajca⁸, czy też Wojciecha Chudziaka na temat strefy chełmińsko-dobrzyńskiej⁹ i ostatnio Marcina Engela o grodziskach średniowiecznych Jaćwingów¹⁰.

Oczywiście problemem każdej pracy z zakresu archeologii jest stale powiększająca się baza materiałowa, dotyczy to także studiów nad osadnictwem. W skali Polski pozytywnie wyróżnia się Wielkopolska, dla której – dzięki staraniom m.in. Witolda Hensla i Zofii Hilczer-Kurantowskiej – dysponujemy rozbudowanym katalogiem wczesnośredniowiecznych stanowisk osadniczych¹¹. Dane te, połączone z wynikami realizowanych obecnie datowań przyrodniczych pozwalają na naprawdę szczegółową rekonstrukcję dziejów Polski Pierwszych Piastów¹².

Mimo, że Chełm należy do miejsc gdzie bardzo wcześnie jak na polskie warunki – bo już w XVII w. – rozpoczęto prace wykopaliskowe¹³ to jednak do niedawna stan archeologicznego rozpoznania tak miasta jak i całego regionu (w tym województwa lubelskiego na którego terenie położony jest Chełm) był daleki od zadowalającego.

W istocie zakrojone na szeroką skalę badania nad wiekami średnimi rozpoczęły się w Polsce dopiero po II wojnie światowej i w oczywisty sposób zorientowane były one na rozpoznanie Polski zachodniej, wspomnianej już Wielkopolski, ale i Pomorza oraz Śląska. Ziemie na wschód od Wisły cieszyły się dużo mniejszym zainteresowaniem¹⁴.

Choć dysponujemy regionalnymi syntezami osadnictwa z obszaru dzisiejszego województwa lubelskiego – wymienić należy opracowania Stefana Noska¹⁵, Ireny Kutylowskiej¹⁶, Stanisławy Hoczyk-Siwkowej¹⁷ czy Andrzeja Rozwałki¹⁸ – to jednak oczywistym była i jest konieczność intensyfikacji badań nad osadnictwem w tym regionie Polski¹⁹.

Polsko-niemieckie badania w regionie Grodów Czerwieńskich w oczywisty sposób zmieniły stan naszej wiedzy o Czerminie czy Gródku²⁰.

⁶ Por. E. Dąbrowska, *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Ziemi Wiślickiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1965; E. Dąbrowska, *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły. Ze studiów nad rozwojem organizacji terytorialno-plemiennej w VII-X wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1973.

⁷ Por. J. Lodowski, *Dolny Śląsk na początku średniowiecza (VI-X w.). Podstawy osadnicze i gospodarcze*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1980.

⁸ Por. J. Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków (Księgarnia Akademicka) 2004.

⁹ Por. W. Chudziak, *Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII-XI wiek)*, Toruń (Wydawnictwo UMK) 1996.

¹⁰ Por. M. Engel, *Jaćwieskie ośrodki grodowe*, Seminarium Bałtyjskie 4, Warszawa (PMA/UW) 2020.

¹¹ Por. np. W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań (Polskie Towarzystwo Prehistoryczne) 1950, t. I; W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań (Polskie Towarzystwo Prehistoryczne) Poznań (Polskie Towarzystwo Prehistoryczne) 1953, t. II; W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań (Polskie Towarzystwo Prehistoryczne) Poznań (Polskie Towarzystwo Prehistoryczne) 1959, t. III; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1972, t. IV; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1980, t. V; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1987, t. VI; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, A. Łosińska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) 1995, t. VII.

¹² Por. np. M. Kara, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacja? Studium archeologiczne*, Poznań (IAiE PAN) 2009; M. Kara (red.), *Uściślenie i weryfikacja chronologii oraz periodyzacji grodów tzw. centralnych monarchii pierwszych Piastów (Gniezno, Poznań, Giecz) na podstawie akceleratorowych datowań radiowęglowych*, Warszawa 2020 (maszynopis w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie; praca wykonana w ramach projektu badawczego NPRH nr 11H 13 0216 82/2014-2020).

Aktualne syntezy dziejów Polski wczesnośredniowiecznej: A. Buko, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia-hipotezy-interpretacje*, Warszawa (TRIO) 2011; A. Buko, *Świt państwa polskiego*, Warszawa (IAiE PAN/ Muzeum Historii Polski w Warszawie) 2021.

¹³ Por. P. Krasny, *O najdawniejszych badaniach archeologicznych w Polsce: wykopaliska w Chełmie w 1640 roku*, *Historyka* 27 (1997), s. 109-114.

¹⁴ Na temat rozwoju polskiej archeologii wczesnośredniowiecznej w XX w. i różnic geograficznych w rozpoznaniu poszczególnych regionów zob. M. Wołoszyn, *Wie betreibt man Archäologie in einem Land, in dem es nur um „warmes Wasser aus dem Wasserhahn“ geht? Zur frühgeschichtlichen Archäologie in Polen nach der Wende*, [w:] J. Drauschke, R. Prien (red.), *Quo Vadis Frühgeschichtliche Archäologie?*, Studien zu Spätantike und Frühmittelalter 9, Hamburg (Dr. Kovač) 2020, s. 200-283.

¹⁵ Por. S. Nosek, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, *Annales UMCS. Sec. F* 6 (1957), s. 7-502.

¹⁶ Por. I. Kutylowska, *Rozwój Lublina w VI-XIV wieku na tle urbanizacji Międzyrzecza środkowej Wisły i Bugu*, Lublin (Wydawnictwo UMCS) 1990.

¹⁷ Por. S. Hoczyk-Siwkowa, *Małopolska północno-wschodnia w VI-X wieku: struktury osadnicze*, Lublin (Wydawnictwo UMCS) 1999; S. Hoczyk-Siwkowa, *Kotlina Chodelska we wcześniejszym średniowieczu: studium archeologiczno-osadnicze*, Lublin (Wydawnictwo UMCS) 2006.

¹⁸ Por. A. Rozwałka, *Sieć osadnicza w archidjakonacie lubelskim w średniowieczu: studium archeologiczno-historyczne*, Lublin (Wydawnictwo UMCS) 1999.

¹⁹ Por. bardzo krytyczne uwagi Jacka Poleskiego: J. Poleski, *Małopolska w VI-X wieku: studium archeologiczne*, Kraków (Historia Iagellonica) 2013, s. 11-23, 386-387 (na temat Czermina).

²⁰ Por. grodczyerwieńskie.pl (data wejścia: 22.07.2021).

Dla Chełma i ziemi chełmskiej podobnie przełomowy charakter miało włączenie się w tamtejsze badania Andrzeja Buko pod koniec lat 90-tych XX w. Dowodem interdyscyplinarne opracowania na temat Stołpia i Chełma²¹.

Książka Tomasza Dzieńkowskiego – ucznia Andrzeja Buko – nawiązuje do tych osiągnięć przynosząc pierwsze tak szczegółowe zestawienie danych na temat archeologii ziemi chełmskiej w wiekach średnich.

Obejmuje ona okres od przełomu V i VI wieku kiedy to na ziemiach polskich pojawiają się Słowianie, aż po drugą połowę XIII a częściowo nawet XIV w. Ta druga granica chronologiczna – odmienna niż w wypadku np. Małopolski czy Śląska – jest jednak w pełni uzasadniona. Trudno byłoby wszak w opracowaniu o średniowiecznym Chełmie pomijać okres panowania Daniela Romanowicza (ok. 1201–1264), twórcy tego ośrodka i jednej z najciekawszych postaci pogranicza polsko-ruskiego w wiekach średnich²². Niekiedy uwzględniono zabytki młodsze, zamkając rozważenia ostatecznie na roku 1340, kiedy to śmierć Jerzego Trojdenowicza otwiera okres władzy Piastów, Jagiellonów a z czasem Rzeczypospolitej Obojga Narodów w dziejach tego regionu²³.

Jako osoba odpowiedzialna za stronę redakcyjną chciałbym jeszcze raz podkreślić, że książka została napisana przez archeologa. Przekazy pisane – choć oczywiście przytaczane – nie są analizowane zbyt szczegółowo. Nie jest to konieczne wobec niedawnych publikacji na temat Chełma, ziemi chełmskiej i Daniela Romanowicza ze strony licznych grona historyków²⁴.

Pewnym mankamentem opracowania jest ograniczenie się przez jej Autora do polskiej części ziemi chełmskiej. Niewątpliwie w studiach nad pograniczami konieczne jest przekraczanie ram geograficznych wyznaczanych przez współczesne granice polityczne²⁵. O ile w badaniach realizowanych w Polsce wschodniej (w tym w Chełmie) regularnie biorą udział Koleżanki i Koledzy z Ukrainy o tyle dużo mniej jest śladów polskiej aktywności badawczej na terenach dzisiejszej Ukrainy i Białorusi (mam na myśli prace nad wiekami średnimi). Należy wyrazić nadzieję, że ten stan rzeczy będzie się stopniowo poprawiał.

*

Z oczywistych powodów postacią kluczową dla powstania książki jest jej Autor (Tomasz Dzieńkowski), a w wypadku rozprawy doktorskiej także Promotor (Andrzej Buko) oraz Recenzenci (Sławomir Moździoch i Andrzej Rozwałka). Nie są to jednak warunki wystarczające.

Prezentowane studium nad ziemią chełmską w wiekach średnich nie ujrzało by światła dziennego gdyby nie przychylność i życzliwość wielu osób. Koszt zdecydowanej większości prac redakcyjnych (tłumaczenie na język angielski, koszt łamania i druku) wzięł na siebie Ośrodek Badawczy w Lipsku (Leibniz-Institut Historii i Kultury Europy Środkowej i Wschodniej [GWZO]). Nie byłoby to możliwe gdyby nie Christian Lübke (Dyrektor GWZO) oraz Matthias Hardt (kierownik Departamentu *Człowiek i Środowisko* w GWZO). Publikacja książki była możliwa także dzięki dalszemu wsparciu finansowemu: ze strony Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie, Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego oraz Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Serdecznie dziękuję przedstawicielom tych placówek. Rektorom obu uczelni: Radosławowi Dobrowolskiemu (Lublin) i Sylwestrowi Czopkowi (Rzeszów) oraz Dyrektorom Instytutów:

²¹ Por. A. Buko (red.), *Zespół wieżowy w Stolpiu: badania 2003-2005*, Warszawa (IAiE PAN) 2009; A. Buko, S. Gołub (red.), *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie: wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013-2014*, Chełm (MZCH) 2016; A. Buko (red.), *Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie*, Warszawa (IAiE PAN) 2019.

²² Trudno nie przyznać racji Christianowi Lübke, który podkreśla znaczenie dla tego regionu niemal równoczesnej śmierci trzech wybitnych władców: Mendoga (1263), Aleksandra Newskiego (1263) i właśnie Daniela Romanowicza (1264), w rezultacie: „[...] hatte das östliche Europa binnen kurzem drei Persönlichkeiten verloren, denen es in der schwieriger Phase nach dem Mongolensturm gelungen war, tragfähige Grundlagen für staatliche Entwicklungen in neuer Gestalt zu schaffen”; por. Ch. Lübke, *Das östliche Europa*, München (Siedler) 2004, s. 349.

²³ Na temat wydarzeń politycznych na pograniczu polsko-ruskim i przekształceń sieci grodowej na tym obszarze w pełnym i późnym średniowieczu zob. A. Janeczek, *The Territorial Organization in Western Rus' between High and Late Middle Ages = Organizacja terytorialna zachodnich ziem Rusi pomiędzy pełnym a późnym średniowieczem*, [w:] M. Wołoszyn (red.), *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th-21st centuries = Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII-XXI w.*, U Źródła Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 3, 1-2, Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa [GWZO]/IAiE PAN/Instytut Archeologii UR), t. I, s. 107-157.

²⁴ Trudno w tym miejscu cytować większą ilość opracowań. Bez wątpienia przełomowe znaczenie ma publikacja nowej edycji *Kroniki Halicko-Wołyńskiej* – znakomitego źródła do dziejów XIII w. – przez Adriana Jusupowicia i Dariusza Dąbrowskiego; por. *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, D. Dąbrowski, A. Jusupović (eds.), Monumenta Poloniae Historica. S.N. II. 16, Kraków-Warszawa (Instytut Historii PAN/Polska Akademia Umiejętności) 2017.

²⁵ W kontekście Europy Środkowo-Wschodniej zob. np. S. Eichert, J. Macháček, N. Brundke, *Grenze – Kontaktzone – Niemandsland. Die March-Thaya-Region während des frühen Mittelalters*, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 36 (2020), s. 52-67.

Piotrowi Łuczkiwiczowi (Lublin) i Katarzynie Trybale-Zawiślak (Rzeszów). Osobne podziękowania kieruję do Kamili Baranieckiej oraz Mariana Rębkowskiego z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN (Warszawa). Z wdzięcznością wspominam pracowników administracji w Lipsku (Anja Fritzsche) i Rzeszowie (Bożena Pomianek, Magdalena Rzucek).

Tłumaczenie na język angielski jest dziełem Anny Kineckiej (Wrocław), oprawa graficzna Rafała Ratajczaka (Włodawa), a przede wszystkim Ireny Jordan (Kraków), która dokonała składu książki. Ogromny wkład w nadanie tekstowi klarowności i przejrzystości ma Barbara Chudzińska (Kraków). Indeks zredagowała Monika Maziarczuk (Wólka Kańska) przy współpracy z Barbarą Chudzińską (Kraków).

Za podjęcie trudu recenzowania opracowania serdecznie dziękuję Sebastianowi Bratherowi (Fryburg Bryzgowijski) oraz Sławomirowi Moździochowi (Wrocław).

Marcin Wołoszyn
Leipzig – Rzeszów
10 sierpnia 2021